

УДК 9 (418)

СЕЛЯНИ В АДМІНІСТРАЦІЇ ПАНСЬКИХ МАЄТКІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Олесь ПЕТРЕНКО

кандидат історичних наук,

заступник директора Державного архіву Вінницької області

Анотація. На підставі аналізу змісту інвентарів маєтків, орендних та заставних контрактів на маєтки, інших документів аналізується характер залучення селян до виконання дрібних управлінських функцій у маєтку та розкривається зміст їхніх обов'язків.

Ключові слова: панський маєток, селянська громада, інвентар маєтку, вїйт, гуменний, десятник, соцький, розряди селянських господарств.

КРЕСТЬЯНЕ В АДМІНІСТРАЦІИ БАРСКИХ ИМЕНИЙ ВОСТОЧНОГО ПОДОЛЛЯ В КОНЦЕ ХVІІІ – ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХІХ ВЕКА

Олесь ПЕТРЕНКО

кандидат исторических наук,

заместитель директора Государственного архива Винницкой области

Аннотация. На основании анализа содержания инвентарей имений, арендных и залоговых контрактов на имения, других документов анализируется характер привлечения крестьян к выполнению мелких управленческих функций в имении и раскрывается содержание их обязанностей.

Ключевые слова: помещичье имение, крестьянская община, инвентарь имения, вїйт, гуменний, десятник, сотский, разряды крестьянских хозяйств.

PEASANTS IN THE LATE 18th – FIRST THIRD OF THE 19th CENTURIES EASTERN PODILLIA LANDLORD ECONOMY MANAGEMENT

Oles PETRENKO

Candidate of Historical Sciences,

Deputy Director of State Archives of Vinnytsia District

Annotation. Based on analysis of household goods, rental and pledge contracts and other documents the article examines engagement of peasants in performing light-duty administrative work in landlord economies.

Key words: landlord economy, village community, household goods, vогt, barnyard manager, foreman, sotskyi (a lower-rank country policeman).

Пропонований матеріал розкриває один із аспектів соціальних відносин правобережного українського села в період переходу від польського панування у краї до російського. Подільське село мало свої особливості порівняно з іншими регіонами України. На початку XVIII ст. Східне Поділля (історична Брацлавщина) після безперервних воєн, які продовжувалися понад півсторіччя, було ледь заселеним. Упродовж усього сторіччя тут тривали активні колонізаційні процеси. Українське селянство, шукаючи волі, просувалося у цей прикордонний, сповнений небезпек край із північних та західних регіонів, де сваволя дідичів ставала безмежною. Осідаючи на слободах, селяни на якийсь час здобували важкою ціною жадану волю, але слідом уже рухалися дідичі, їхні службовці, економи, наглядачі та ін., які запроваджували ренту, спочатку опосередковану через маєткові оренди (корчемну та млинову), а потім і пряму (відробіткову, грошову і натуральну). Найбільш активні селяни починали тікати від свавілля дідичів далі на південь і таким чином у першій половині XIX ст. заселили до того майже порожні південноукраїнські степи.

Завданням цієї статті є з'ясування характеру та особливостей участі членів селянських громад в управлінні панськими маєтками, зокрема визначення переліку посад, на які призначалися селяни, характеристика їхніх функцій, висвітлення соціального статусу вказаних посадових осіб.

Дослідження охоплює хронологічний період від часу інкорпорації Правобережної України Росією (1793 р.) до Польського повстання 1830 – 1831 рр. Географія дослідження – територія

Східного Поділля, що включала у себе Брацлавський, Балтський, Вінницький, Гайсинський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Ямпільський повіти Подільської губернії та Липовецький, Махнівський і частково Сквирський та Таращанський повіти Київської губернії. Тобто йдеться про Брацлавський та Вінницький повіти колишнього Брацлавського воеводства Речі Посполитої, або історичну Брацлавщину.

Зазначене питання досі не має спеціальних досліджень, хоча його певні аспекти висвітлювалися в загальних працях з історії панського фільваркового господарства Правобережної України або її частин. Важливі узагальнення та висновки у питанні про управління маєтками зроблено в монографії О. Барановича «Магнатське господарство на півдні Волині у XVIII ст.» (М., 1955). Він зазначає, що в цьому регіоні у досліджуваній період фільварком управляв адміністратор, якому підпорядковувалася розгалужена система маєткової адміністрації, представники якої наймалися з числа дрібної шляхти або набиралися з селян-кріпаків: тивун, гуменний, присяжний, писар прибутків, ставковий, генеральний лісничий тощо. Виділено й функціональні обов'язки управлінців у фільварку, передовсім самого адміністратора маєтку. Фільваркові адміністратори підпорядковувалися губернатору (економу), який призначався для керівництва і контролю над фільварковими адміністраторами одного ключа. В своєму розпорядженні він мав команду озброєних слуг з числа селян: бояр, надвірних козаків. У резиденціях же магнатів на постої постійно перебували загони найманих військ [1, с. 105 – 116].

Організація маєткової адміністрації висвітлюється і в працях польського історика В. Серчика. Головна з них побачила світ 1965 р. під назвою «Магнатське господарство в Подільському воєводстві у другій половині XVIII ст.». Адміністрування великими маєтками (латифундіями), за словами автора, мало багатоступеневий характер: комісаріати, які управлялися генеральними комісарами (вони ж генеральні економі); на чолі ключів, що входили до комісаріату, стояли губернатори, яким, у свою чергу, підлягали адміністратори фільварків. До найнижчої ланки адміністрації належали магазинні, провентові, пропінаційні писарі та ін. Автор згадує також тих осіб з маєткової адміністрації, які призначалися з числа підданих або вільних мешканців маєтку: лісничих, пасічників, ставкових, городників. Однак їхні функції, за браком місцевої відповідної джерельної бази, визначає лише в загальних рисах. Обов'язки ж ключових економів та представників найнижчої ланки маєткової адміністрації викладає на прикладі сусіднього з Подільським Брацлавського воєводства, зокрема за матеріалами, що походять із Теплицького ключа (1786) та Уманської волості (1791) графів Потоцьких [6, с. 30 – 35].

Питання функціонування панських латифундій Правобережної України в другій половині XVIII ст. розглянуто в монографії В. Маркіної «Магнатський маєток на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.» (К., 1961). Питанню організації управління маєтками присвячено окремий параграф. Щоправда, авторка у ньому головну увагу зосередила на з'ясуванні функціональних обов'язків представників вищої маєткової адміністрації (губернаторів,

економів, писарів, управителів фільварків тощо). Про нижчу ланку згадано лише побіжно [2, с. 192 – 198].

Важливі висновки та узагальнення щодо механізмів управління панськими маєтками в Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. містяться в капітальній монографії Є. Сташевського «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні» (М., 1968). Зокрема, автор визначив усі адміністративні посади, що їх у маєтку посідали селяни, й окреслив коло функцій зазначених посадовців [4, с. 242 – 315].

Питання про управління духовними маєтками Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. висвітлено А. Зінченком. Зокрема, автор з'ясовує, що структура управління зазначеними маєтками майже не відрізнялася від тієї, яка існувала в панських маєтках [3, с. 71 – 73].

Головними джерелами, які проливають світло на порушену проблему, є інвентарі та умови до орендних і заставних контрактів на маєтки, інструкції дідичів економам на управління маєтками.

На чолі селянської адміністрації в маєтках Східного Поділля у 1793 – 1840 рр. виступає вїйт або соцький. Причому у більш ранніх документах здебільшого головною фігурою адміністрації є вїйт, а у більш пізніх – соцький. Опрацьовані автором документи засвідчують, що їхні функції в основному були ідентичними. Про історичну динаміку зміни функцій, повноважень та способів призначення сільських вїйтів на Правобережній Україні у XVIII ст. не існує спеціальних досліджень. Для порівняння згадаємо подібні обставини на Лівобережній Україні, де в другій половині XVII – XVIII ст. у селах вїйти були виборними урядовцями, що

очолювали власне селянські («посполиці») громади, у той час як козацькі громади очолювалися отаманами [5, с. 241]. Очевидно, так само було й на Брацлавщині в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Пізніше, з посиленням кріпацької залежності селянства, уряд війта поступово втратив своє первісне значення. Слід зауважити, що в досліджуваний період уряд війта частіше фігурує у південних повітах (Ямпільському, Ольгопільському, Балтському), де наприкінці XVIII – на початку XIX ст. ще тривали колонізаційні процеси, а тому зберігалося чимало соціально-економічних рудиментів, уже віджилих у північних повітах (Вінницькому, Махнівському).

Інвентар сіл Вила та Ельжбетівки Ямпільської округи (1793), один із найраніших відомих нам інвентарів з півдня Брацлавщини, фіксує таку адміністрацію: у Вилах – війт, осавула, лановий та гуменний; в Ельжбетівці – війт та осавула [9, с. 461 – 465 зв.]. В інвентарі с. Лука-Мелешківська Вінницького повіту (1807) зазначено, що соцький Григій Грома одночасно виконує обов'язки війта. Інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту (1814) згадує війта (Сандур Лазарів), соцького (Григій Зварич), двох десятників (Олекса Малик та Петро Кіт) [10, с. 520 зв. – 531].

У селі Михайлівці-Мурафській Ямпільського повіту 1815 р. згадуються водночас війт (Шимко Антків) і соцький (Матвій Мацьків). У селі 82 господарі, десятників немає [10, с. 330 – 332 зв.].

У північних повітах Східного Поділля вже на початку XIX ст. вищими урядниками селянської адміністрації виступають здебільшого соцькі. Так, інвентар с. Пенківка Вінницького повіту (1808) називає таких урядників:

соцький – Трохим Ковбаса, осавула – Максим Михальчук, гуменний – Яків Палюк [19, с. 508 – 513 зв.]. Інвентар с. Логвина Махнівського повіту (1805) фіксує посаду соцького та осавула [28, с. 356 – 360]. Інколи в інвентарях невеликих сіл замість соцького фігурує уряд п'ятдесятника (напр., в інвентарі с. Лисівки Махнівського повіту 1799 р.) [27, с. 208 – 212 зв.].

Документи дуже скупо окреслюють коло функціональних обов'язків війта і соцького. Інструкція графів Мостовських шляхтичеві Вотельянові на виконання обов'язків управителя Довжоцького ключа у Ямпільському повіті (1816) зазначає, що війти у селах ключа збирають державні податки за допомогою десятників [13, с. 37 – 40]. У поясненні до згаданого вище інвентаря с. Логвина окремим пунктом вказується, що логвинський соцький повинен наглядати, щоб у селянських хатах не переховувалися безпаспортні люди, тобто втікачі [28, с. 356 – 360]. «Війт або соцький для порядку в громаді», – зазначено в заставному контракті на с. Косанову Гайсинського повіту 1800 р. [23, с. 198 – 202]. Таким чином, ставиться знак рівності між обома поняттями. Певний штрих у з'ясування цього питання подає інструкція до виконання обов'язків економа с. Вуйни Махнівського повіту п. Яблонському 1809 р.: «...Обережність найбільша від вогню соцькому і десятникам доручається...» [26, с. 1495 – 1496]. Збирання державних податків та різних поборів ставляться в обов'язок соцьким і війтам у трирічному орендному контракті на м. М'ястківку та села Високу Греблю і Шарапанівку Ольгопільського повіту 1802 р. [24, с. 128 – 133]. У чотирирічному орендному контракті на села

Дмитрашківку і Христище Ольгопільського повіту 1822 р. вказано: «...а для утримання порядку поліційного в кожному селі соцький, котрий від всякої повинності інвентарської звільняється, а їх заміна в разі потреби і зауваження посесорів залишається за дідичем...» [24, с. 159 – 163].

З наведеного вище можна зробити висновок, що уряди вїйта та соцького на початку XIX ст. є майже ідентичними і пов'язані здебільшого з виконанням фіскально-поліційних функцій під наглядом панської економії. В жодному разі не може йтися про виборність вїйтів чи соцьких – вони призначалися дідичем або управителем маєтку. У XVIII ст., коли тривав процес колонізації Брацлавщини, уряди вїйта також не були виборними. Вони призначалися власниками маєтків для сприяння у поселенні нових осадників та для виконання судових, поліційних, адміністративних і фіскальних функцій. Уряд вїйта був необхідним для дідича, поки у маєтку не запроваджувалося фільваркове господарство з його розгалуженою системою контролю і нагляду з боку найманих та призначуваних з числа селян службовців. А з часу його запровадження всі судові функції стосовно членів селянської громади переходять у доменіальний суд, що робить уряд вїйта анахронізмом. Врешті, вїйту залишаються лише поліційно-фіскальні функції, причому дуже обмежені, а тому цей уряд поступово вироджується й замінюється урядом соцького.

Крім урядів поліційно-фіскального характеру, в панському маєтку існувала низка урядників – членів селянської громади, завданням яких була організація панщинних робіт та нагляд за їх виконанням. До цієї групи входили:

осавула, гуменний, лановий (польовий). Обов'язки осавули обмежувалися оповіщенням господарів про характер та місце відбування панщини і забезпеченням їхнього виходу на роботу. У маєтках із значним числом господарств осавулів часом бувало двоє і більше. Наприклад, в орендному контракті на с. Потік Вінницького повіту за 1827 р. є така фраза: «... осавулів двох... з пішого ґрунту для вигону на панщину...» [21, с. 296 – 298 зв.]. Інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту за 1814 р. на 182 господарі подає трьох осавулів [10, с. 520 зв. – 531]. У кількох випадках трапляється паралельна назва осавули отаманом. Так, інвентар виконаних повинностей селянами с. Ксаверівки Вінницького повіту за 1795 – 1801 рр. називає пішого господаря Микиту Осавулу в одних місцях отаманом, а в інших – осавулою [17, с. 66 – 72]. Так само отаманом називається рівнозначний осавулі уряд в подавчому інвентарі с. Кошаринців Могилівського повіту 1837 р. [7, с. 9 – 20]. В окремих випадках осавульство трактується у документах як повинність і відбувається членами громади по черзі. Таку норму зустрічаємо в орендному контракті на с. Сокілець Махнівського повіту за 1809 р.: «... повинність осавули по черзі піддані мають відбувати...» [26, с. 384 – 388]. По черзі відбувалася повинність осавульства також і в с. Косановій Гайсинського повіту (заставний контракт 1800 р.) [23, с. 198 – 202]. В інвентарі с. Логвина Махнівського повіту 1805 р. міститься доволі рідкісна норма: замість відбування добової сторожі і осавульства кожен підданий тягловий з хати платить 4 зл., а піший – 2 зл. й на ці гроші наймаються люди зі сторони [28, с. 356 – 350].

Уряд гуменного призначався для організації роботи на току і загалом у

фільварку. Гуменний обміряв і рахував снопи, визначав кількість вимолоченого збіжжя, перелічував худобу перед вигоном на пасовисько та після повернення, видавав селянам пряжу на прядиво. Здебільшого на фільварок призначалося по одному гуменному. Якщо в маєтку було кілька фільварків, то гуменний призначався до кожного з них окремо. Наприклад, інвентар с. Бабчинців Ямпільського повіту 1814 р., у якому існувало два фільварки, фіксує двох гуменних [10, с. 520 зв. – 531]. Як правило, дідич призначав гуменного з членів громади. Однак траплялися й інші норми. Так, в орендному контракті на с. Сокілець Махнівського повіту 1809 р. вказано, що на гуменного дідич призначає сторонню людину власним коштом [26, с. 384 – 388].

Уряд ланового призначався дідичем для догляду за польовими роботами. Інша його назва – польовий – зустрічається в документах значно рідше. Кількість призначуваних ланових в одному маєтку залежала від розмірів панської ріллі та кількості кріпаків. В інвентарі с. Бабчинців 1814 р. записано аж 4 ланових [10, с. 520 зв. – 531]. У той же час у багатьох інвентарях порівняно невеликих маєтків уряд ланового взагалі не згадується. Наприклад, інвентар с. Фолюшівки Ямпільського повіту 1814 р., у якому всього 24 господарства, називає з адміністрації лише десятника і осавулу [10, с. 291 зв.]. Очевидно, в таких маєтках функції ланового виконував осавула. В окремих випадках зустрічається норма, коли дідич призначав лановим чиншового шляхтича, звільнюючи його від сплати чиншу. Про це свідчить, наприклад, заставний контракт на с. Малий Чернятин Махнівського повіту 1807 р. [25, с. 87 – 89 зв.].

Призначаючи членів громади на уряди вїта, соцького, десятника, осавули гуменного, ланового, дідич, як правило, звільняв їх від виконання усіх повинностей, крім державних, або від більшості з них. Інвентар с. Пенківки Вінницького повіту 1808 р. фіксує уряди соцького, осавули та гуменного. Призначені на них господарі звільнені від усіх повинностей [18, с. 508 – 513 зв.]. Так само й в інвентарі с. Вищого Ольчедаєва Могилівського повіту 1816 р.: соцький, 2 осавули і лановий звільнені від усіх повинностей [15, с. 49 – 57 зв.]. В інвентарі с. Вил 1793 р. вїт, гуменний, осавула та лановий звільнені від усіх відробіткових повинностей, але платять по 2 зл. 15 гр. ставкового і по 1 зл. «докторового» (плата за послуги лікаря) [9, с. 461 – 465 зв.]. Інвентар передмість м. Чернівців, Павлівки та Мазурівки Ямпільського повіту 1814 р. фіксує норму, за якою господарі, призначені на уряди осавули, гуменного та ланового, звільнені від усіх відробіткових повинностей і чиншу, а платять лише по 2 зл. сторожового [12, с. 138 – 141]. Інвентар с. Михайлівки-Мурафської Ямпільського повіту 1815 р. нормує звільнення вїта, осавули, ланового та польового від усіх відробіткових повинностей, але зазначає, що вони платять незначний чинш – по 1 зл. 15 гр. [12, с. 330 – 332]. Схожа норма і в інвентарі передмістя Мурафи – с. Травної 1815 р. Тут на 49 господарів призначені уряди осавули та гуменного. Вони звільнені від усіх відробітків та натуральних данин, а лише платять незначний грошовий чинш – по 3 зл. 10 гр. [12, с. 481 зв. – 485 зв.].

Оригінальні дані подає інвентар с. Бабчинців 1814 р.:

– вїт Сандул Лазарів звільнений від усіх повинностей;

– соцький Григір Зварич – так само;
– десятник Олекса Малик – так само;
– десятник Петро Кіт – платить чинш 15 зл. 15 гр.;

– гуменний Сандул Урсуленко звільнений від усіх повинностей;

– гуменний Василь Симинишин робить 81 день панщини, 12 шарварків, дає всі натуралії і платить чинш; причому він, як і С. Урсуленко, користується пішим земельним наділом;

– осавули Яким Стадник, Василь Попель та Кирило Цурук звільнені від усіх повинностей, лише В. Попель платить очкове з 5 вуликів;

– лановий Андрій Баланишин робить 81 день панщини;

– ланові Проць Стефанишин, Яків Машталір та Лесько Стадник звільнені від усіх повинностей, тільки останній платить очкове за 6 вуликів [10, с. 520 зв. – 531].

Трапляються випадки, коли представники адміністрації зовсім не звільнялися від загальних повинностей. Наприклад, інвентар с. Ельжбетівки Ямпільського повіту 1819 р. зазначає, що осавула Григір Видлянський та громадський присяжний Андрій Тимена виконують повинності нарівні з іншими підданими [14, с. 604 зв. – 605]. Таку ж норму подає й інвентар частини с. Кудіївців Вінницького повіту 1827 р. З адміністрації у ньому зазначений лише осавула Василь Савульчук. Він робить панщину нарівні з іншими – 131 день, також 12 шарварків, дає 1 курку, 6 яець, пряде 1 клубок (моток) ниток [20, с. 208 – 210 зв.]. Норми, описані у двох останніх випадках, зустрічаються рідко і є, швидше за все, винятками.

Не можна обійти питання і про соціальний статус призначуваних на уряди

селян-кріпаків. Безперечно, дідичу було не вигідно звільняти від повинностей заможних селян, оскільки він втрачав би значну частину ренти. Разом з тим дідич не міг наставляти на призначувані ним уряди винятково представників незможного прошарку мешканців села, бо це принижувало б авторитет урядів. Інвентарі, заставні та орендні контракти свідчать, що у підходах до вирішення цієї проблеми дідичі обирали «середину». Так, інвентар с. Лисіївки Махнівського повіту 1805 р. фіксує три розряди господарів: парові, піші, комірники. Представники адміністрації призначені таким чином: осавула і п'ятдесятник – піші, лановий – комірник [27, с. 206 зв. – 212 зв.]. В інвентарі с. Вищого Ольчедаєва Могилівського повіту 1816 р. фігурують такі ж розряди господарств, як у попередньому (крім того – поєдинкові), а члени адміністрації призначені у такий спосіб: соцький і осавула – парові, другий осавула – поєдинковий, лановий – піший [15, с. 49 – 57 зв.]. Інвентар с. Вил 1793 р., у якому представлені майже всі розряди господарств (почвірні, потрійні, парові, поєдинкові, піші), фіксує за урядниками такі польові наділи: війт – поєдинковий, гуменний, осавула і лановий – піші [9, с. 461 – 465 зв.]. Звернемося тепер до інвентаря с. Бабчинців 1814 р., який подає найбільш розгалужену систему селянської адміністрації: війт користується поєдинковим наділом, два гуменних, три осавули, два ланових, соцький, десятник – пішим, другий десятник – халупник, третій лановий – комірник. Найвищий розряд господарств у цьому інвентарі – почвірні [10, с. 520 зв. – 531]. В орендному контракті на м. М'ястківку та села Високу Греблю і Шарапанівку 1822 р. сказано таке: «...гуменний до

кожного фільварку один з пішого ґрунту, ланові ж і осавули – з комірнього для послуг посесорові залишаються і з інтрати інвентарської вилучаються...» [24, с. 128 – 133]. Інвентар с. Кошаринців Могилівського повіту 1837 р. подає таку розкладку: отаман – халупний; соцький, гуменний і польовий – поєдинкові [7, с. 9 – 20].

Крім перелічених вище адміністративно-поліційних урядників, у громаді існував цілий ряд її членів, які перебували на особливих правах, а коло їх обов'язків обмежувалося вузькою професійною спеціалізацією. Перш за все у цьому контексті треба назвати побережників. Про їх статус сказано в пояснювальній записці до інвентарів сіл Вил і Ельжбетівки: «...Побережники... до жодних послуг використовувані бути не можуть, тільки запусти і ліси пильнувати є їхнім обов'язком...» [9, с. 464]. Інакше кажучи, побережники під керівництвом лісника, що наймався дідичем із шляхтичів, доглядали за панським лісом, оберігаючи його від свавільних порубок як селянами, так і сторонніми людьми. Кількість призначуваних побережників була прямо пропорційною обширу лісових угідь у маєтку. Наприклад, у згаданому вище інвентарі с. Вил 1793 р. їх троє. Стільки ж побережників називає інвентар с. Вищого Ольчедаєва 1816 р. Жодних повинностей відробіткових та грошових вони не виконують [15, с. 49 – 57 зв.].

У матеріалах з південних повітів Східного Поділля досить часто знаходимо згадки про таку категорію панської прислуги, як двірські козаки. Інколи вони фігурують і в північних повітах, але рідко, швидше всього, як виняток. Детального опису обов'язків двірських

козаків документи не подають; очевидно, що вони призначалися для допомоги економам, соцьким, осавулам, гуменним тощо. Це підтверджується фразою з орендного контракту на Бубнівський, Мочульський і Теплицький фільварки у Гайсинському повіті 1812 р.: «...До пильнування підвозу напоїв у селах і по луках – для дозору пропінації ... 9 козаків кінних без оплати будуть надані і зі сторони управителя маєтками ясновельможного графа Потоцького наступить таке врегулювання, що козаки, пильнуючі ліси, доглядатимуть за непідвезенням напоїв..., якщо ж вони погано виконуватимуть свої обов'язки, то будуть тілесно покарані економією ключа...» [22, с. 443 – 446 зв.].

У добре загосподарених маєтках часто зустрічаємо особливі категорії звільнених від відробіткових повинностей господарів, які виконували суто господарські функції. Наприклад, в інвентарі с. Малі Кутища Вінницького повіту 1818 р. виділено три трачі (пилярі) «скарбових», два теслі «скарбових», пахолок до корчми. За всіма ними записано піші польові наділи [19, с. 161 – 180 зв.]. Орендний контракт на с. Потік 1827 р. називає, крім двох трачів, ще й рибалку «...до пильнування ставків...» (усі з поєдинкових наділів) [21, с. 296 – 298 зв.]. У подавчому інвентарі с. Качківки 1823 р. фігурують троє звільнених від усіх повинностей «огородових»: Панько, Каспер та Міхал Мазури. Безперечно, йдеться про доглядачів панського городу. Хоча вони записані серед селян, але імена та прізвище вказують на можливе їх німецьке походження [8, с. 209 – 224 зв.].

Інвентар с. Бабчинців 1814 р. називає, крім членів селянської громадської адміністрації, цілий ряд звільнених або

частково звільнених від повинностей господарів, а саме: два двірських сторожі (з пішого і халупного ґрунту, платять лише чинш відповідно до розміру земельного наділу, як і інші господарі), сторож до кухні (халупний), свинар двірський (піший), два скарбових пастухи (піший і халупний), приписаний до корчемної оренди (піший), пасічник (халупний), муляр (комірник). Усі платять лише чинш, а власники пасік – додатково бджільну десятину. Приписаний до гуральні (поєдинковий) і пахолок до корчми (халупний) звільнені від будь-яких повинностей, у тому числі й від чиншу [10, с. 520 зв. – 531]. Як бачимо, добре загосподарений фільварок вимагав не тільки тягла й селянських рук у рільництві, але й чималої армії різнофахових спеціалістів та доглядачів. Сторожі здебільшого призначалися за рахунок громади. Наприклад, інвентар частини с. Логвина Махнівського повіту 1805 р. зазначає: «...замість відбудовання сторожі добової та осавульства кожен підданий тягловий з хати заплатить посесорові 4 зл., а піший – 2 зл. ..., за які гроші посесор найме собі чоловіка або місце сторожа і осавули заступив...» [28, с. 356 – 360].

Нарешті, в окремих інвентарях є поодинокі вказівки на виборні селянські уряди. В інвентарі с. Бабчинців 1814 р. значиться «громадський виборний» Іван Петрашко. Він користується паровим земельним наділом, з якого платить чинш у розмірі 24 зл. 15 гр. на рік. Жодних інших повинностей не виконує [10, с. 520 зв. – 531]. В інвентарі с. Ельжбетівки Ямпільського повіту 1819 р. фігурує «громадський присяжний» Андрій Пимена. Він користується паровим ґрунтом і виконує усі повинності нарівні з іншими господарями, пропорційно розміру

земельного наділу [14, с. 604 зв. – 605]. Переоцінювати значення обох вказаних урядів не варто. Хоч документи й не тлумачать їх функцій, найімовірніше, вони обиралися для контролю з боку громади під час виписування відробленої панщини, оплати чиншів, віддавання данин і т. ін.

В інвентарях 20 – 30-х років XIX ст. майже повсюдно зустрічаються церковні старости, звільнені від усіх повинностей на користь діди́ча. Їх призначення регламентувалося державним законом, а тому вони випадають із поля зору нашої теми.

Таким чином, наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. в панських маєтках Східного Поділля існувала розгалужена система маєткової адміністрації, помітне місце у якій займали піддані селяни. Її головними представниками від селян були: війт або соцький, десятник, осавула, лановий, або польовий, гуменний. Зазначені посадовці призначалися на посади діди́чем або управителем маєтку. Коло їх обов'язків обмежувалося фіскальними та поліційно-наглядовими функціями, причому не повноцінними, а лише допоміжними.

Часто в маєтках існували й інші призначувані із селян посадовці, які виконували вузькі специфічні функції: побережники, двірські козаки, двірські сторожі, пасічники, доглядачі городів тощо. Тут йдеться про охоронців та простих фахівців.

Призначувані із селян урядовці, як правило, звільнялися від усіх або від частини повинностей на користь діди́ча. Причому якоїсь усталеної норми щодо цього не існувало. Все залежало від волі діди́ча та звичаю, який існував у кожному окремо взятому маєтку. Майновий статус призначуваних на уряди

господарів можна означити як низький та середній. Представники заможного селянства на адміністративно-поліцейських посадах зустрічаються дуже рідко.

Громадське самоврядування у розглядуваний період уже практично не існувало. Громада повністю залежала від дідича та його економії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М.: Издательство АН СССР, 1955. – 179 с.

2. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. – К.: Издательство Киевского университета, 1961. – 235 с.

3. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1994. – 180 с.

4. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – М.: Наука, 1968. – 483 с.

5. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. – СПб., 1892. – Т. VI-а.

6. Serczyk W. A. Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN, 1965. – 171 s.

7. Державний архів Вінницької області, ф. 472, оп. 1, спр. 58.

8. Державний архів Вінницької області, ф. 474, оп. 4, спр. 95.

9. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 1, спр. 3.

10. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 1, спр. 55.

11. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 1, спр. 61.

12. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 1, спр. 62.

13. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 1, спр. 65.

14. Державний архів Вінницької області, ф. 477, оп. 2, спр. 4.

15. Державний архів Вінницької області, ф. 479, оп. 1, спр. 37.

16. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 17.

17. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 20.

18. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 31.

19. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 57.

20. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 72.

21. Державний архів Вінницької області, ф. 480, оп. 1, спр. 76.

22. Державний архів Вінницької області, ф. 507, оп. 1, спр. 30.

23. Державний архів Вінницької області, ф. 792, оп. 1, спр. 55.

24. Державний архів Вінницької області, ф. 792, оп. 1, спр. 69.

25. Державний архів Вінницької області, ф. 865, оп. 1, спр. 4.

26. Державний архів Вінницької області, ф. 865, оп. 1, спр. 6.

27. Державний архів Вінницької області, ф. 865, оп. 1, спр. 46.

28. Державний архів Вінницької області, ф. 865, оп. 1, спр. 50.

REFERENCES

1. BARANOVICH, A. (1955) *The 18th Centuries Southern Volyn Magnate Economy*. Moscow: Izdatelstvo AN SSSR. 179 p. [in Russ.]

2. MARKINA, V. (1961) *Magnate Economy in the Second Half of the 18th Century Right Bank Ukraine*. Kyiv: Izdatelstvo Kievskogo Universiteta. 235 p. [in Russ.]

3. ZINCHENKO, A. (1994) *Church Landownership in Tsarizm Policy in the Late 18th – First Half of the 19th Centuries Right Bank Ukraine*. Kyiv. 180 p. [in Ukr.]

4. STASHEVSKIY, E. (1968) *History of Pre-Capitalist Rent in the Right Bank Ukraine*. Moscow: Nauka. 483 p. [in Russ.]

5. *The Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary* (1982). St. Petersburg. Vol. VI-a. [in Russ.]

6. SERCZYK, W. (1965) *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku.* – Wrocław – Warszawa – Kraków: Wydawnictwo PAN. 171 p. [in Pol.] 7–28. *The State Archives of Vinnytsia District.*

O. Petrenko

***Peasants in the Late 18th – First Third of the 19th Centuries
Eastern Podillia Landlord Economy Management***

Abstract

The late 18th – first third of the 19th centuries eastern Podillia landlord economies had a multidivisional system of management with the peasants involved in it. Based on analysis of household goods, rental and pledge contracts and other documents the author examines engagement of peasants in performing light-duty administrative work in the landlord economies: vogt, barnyard manager, foreman, sotskyi (a lower-rank country policeman), osaul, field manager etc. They were appointed by the landlord economy manager and their duties included fiscal, police and supervision functions. Also there were house-serfs who carried out special works: the Cossacks, guards, bee-keepers, garden-keepers and men working at river or lake banks.

Usually, the peasants involved in the economy management were fully or partly released from the duties for the lord's benefits. At that, there weren't any established norms in this matter. Everything depended on the will of landlord and rules existing in the economy. As a rule, the peasants had a low or middle property status. The wealthy peasants occurred more rarely among administrative or police servicemen.

The records of southern districts of eastern Podillia often make mention the Cossacks serving at the landlords economies; sometimes they occurred in the northern districts.

In view of the foregoing we may draw a conclusion about the low level of self-government of the village community during the period in question and its complete dependence on landlords and their economies.

Перш за все, основним питанням у колі дослідницьких проблем українознавства мусить бути українство у всій його єдності та різнобарв'ї (як власні народи є пріоритетними у вітчизнянознавчих науках західних країн – американістиці, англосаксознавстві, полоністиці та ін.), а саме – вивчати свій народ, його споконвічність і витоки, його дух і тіло, його велич, винятковість, державне провідництво й унікальне місце у європейському і світовому просторі та цивілізаційному поступі людства.